

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1983

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΥ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ο Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Μανόλης Χατζηδάκης**, παρουσιάζοντας τὸ βιβλίο τοῦ Χαρ. Μπούρα, «Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου - Ἱστορία καὶ ἀρχιτεκτονική». Ἐκδοση Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1981, λέγει τὰ ἑξῆς :

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ποὺ ἔχουν σωθεῖ ὡς σήμερα, μάλιστα τῆς μεγάλης μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ Νέα Μονὴ στὴ Χίο. Τὸ Μοναστήρι εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅλες τὶς εὐνοίες τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου καὶ οἱ γραπτὲς παραδόσεις, καθὼς καὶ μία σειρά 30 χρυσοβούλλων, μιλοῦν γιὰ τὶς βασιλικὲς δωρεές, εὐνοίες καὶ παροχὲς στὴ Νέα Μονή. Εἰδικότερα ἀναφέρουν οἱ γραπτὲς παραδόσεις ὅτι ἔστειλε ἀπὸ τὴν Πόλη «κορυφαῖον ἀρχιτέκτονα καὶ ἄλλους τὰ δεύτερα μεταποιούμενους καλλιτεχνίας συνεπαγόμενον, νεὼν τῇ Θεοτόκῳ οἰκοδομήσοντας». Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄμεση σύνδεσή του μὲ τὴν τέχνη τῆς Κωνσταντινούπολης : οἱ ἐξωτερικὲς πλάγιες τυφλὲς ἀψίδες, τὰ μικρὰ τυφλά ἀψιδώματα στὸ ἱερό, ὁ ἐξωνάρθηκας μὲ τὶς μεγάλες ἐξέχουσες ἀψίδες στὰ πλάγια καθὼς καὶ ἄλλοι χαρακτηριστικοὶ οἰκοδομικοὶ τρόποι (ἡ «κρυμμένη πλίνθος») ποὺ δὲν συνηθίζονται στὸν ἑλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο. Ἡ αὐτοκρατορικὴ προέλευση τῶν οἰκονομικῶν μέσων ἐξηγεῖ τὴν πολυτέλεια τῶν ὑλικῶν μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπενδυθεῖ οἱ ἐσωτερικὲς καὶ ἴσως καὶ ὀρισμένες ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες, τὴν ποιότητα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων σὲ λεπταίσθητους χρωματικούς συνδυασμοὺς καὶ ψιλοδουλεμένες πλαισιώσεις, τὰ περίτεχνα μαρμάρινα δάπεδα, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποιότητα τῶν λαμπρῶν ψηφιδωτῶν παραστάσεων. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονται σὲ ἀντίθεση χτυπητῇ μὲ τὴ λιτό-

τητα τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν κατασκευῶν, ὅπου οἱ χορηγοὶ εἶναι πάντα ταπεινότερης σειρᾶς.

Τὸ μνημεῖο ταλαιπωρήθηκε ἰδιαίτερα μέσα στὸ 19ο αἰῶνα ἀπὸ ἐμπρησμούς ἐπανειλημμένους (1822 καὶ 1828) τῶν Τούρκων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο σεισμό τοῦ 1881. Σώθηκε τελικὰ γιατί ἀπὸ τὸ 1891 εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναστηλώνεται ἀπὸ πρακτικούς μηχανικούς πὺ ξανάκτισαν τὸν τροῦλλο, στερέωσαν πρόχειρα τὰ ψηφιδωτὰ καὶ ἔκαμαν μερικὲς ἀλλαγές στὸ ἐσωτερικό. Παρ' ὅλα αὐτὰ, καὶ τώρα ἀκόμη ὁ ναὸς μὲ τοὺς ἐναλλασσόμενους εἰσαγωγικούς χώρους τοῦ ἐξωνάρθηκα καὶ τοῦ νάρθηκα, μὲ τὸν πλατὺ καὶ ὑψηλὸ ἀναστηλωμένο τροῦλλο διατηρεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τὴν κατασκευητικὴ μαγεία αὐτῆς τῆς ὑψηλῆς ποιότητος ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ ζωγραφικὴ.

Ἄλλὰ τὸ ἐξαιρετὸ αὐτὸ μνημεῖο εἶχε ἀτυχῆσει καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἐπὶ πολλὰ δεκαετίες οἱ μόνες σχεδὸν πληροφορίες γι' αὐτὸ προέρχονταν ἀπὸ ἓνα ἄρθρο τοῦ γνωστοῦ ἀυστριακοῦ καθηγητῆ Joseph Strzygowski (1889), καθὼς καὶ παρατηρήσεις τοῦ γερμανοῦ Oskar Wulff. Μιὰ ἐκτενέστερη στοιχειοθετημένη μελέτη τοῦ ρώσου Th. Schmit δὲν δημοσιεύθηκε ποτὲ (1915) ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ συγγραφέα σὲ μοναδικὸ δοκίμιο. Ὁ Ἄν. Ὁρλάνδος τέλος, εἶχε προγραμματίσει τὴ δημοσίευση τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Χίου καὶ μάλιστα γαλλικά, ἀλλὰ δημοσίευσε τὸ 1930 μόνον διαφωτιστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες σὲ ἓνα λεύκωμα, πολὺτιμη βέβαια συμβολή, ἀλλὰ τὸ κείμενο δὲν γράφτηκε ποτέ.

Καὶ τώρα, ἐπὶ τέλους, ὁ καθηγητὴς Χαράλαμπος Μπούρας, ἓνα σχεδὸν αἰῶνα μετὰ τὸν J. Strzygowski, καὶ σὲ ἓνα λαμπρὸ τόμο πὺ δημοσίευσε ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τὸ 1981, παρουσιάζει καὶ μελετᾷ μὲ τρόπο ὑποδειγματικὸ ὄχι μόνον τὸ καθολικὸ ἀλλὰ καὶ ὅλα ὅσα κτίρια σώζονται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ μοναστήρι καὶ ὅσα ὑπολείμματα γλυπτοῦ διακόσμου βρίσκονται σκόρπια ἐκεῖ. Τὸ θέμα τὸ χειρίζεται πρῶτα ὡς ἱστορικὸς ἔμπειρος, ἐνήμερος ὅλων τῶν προβλημάτων πὺ δημιουργεῖ ἢ γραπτὴ παράδοση τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεώτερων κειμένων, ὥστε νὰ τοποθετεῖ τὴν ἴδρυση τῆς μονῆς καὶ τὴν ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ στὸ ἱστορικὸ της πλαίσιο, στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ., νὰ ἐλέγχει τίς πληροφορίες γιὰ τοὺς ἰδρυτὲς μοναχοὺς πὺ κατὰ περίεργο τρόπο ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ εὐνοια τοῦ αὐτοκράτορα, ξεπέφτουν σὲ καταδίκη—πρόσκαιρη βέβαια—γιὰ ἀσέβεια, βλασφημία καὶ μαντεία, γιὰ ἑλληνισμὸ (= εἰδωλολατρία) καὶ χαλδαϊσμὸ (= ἀραβοφιλία) καὶ ἄλλα. Στὴ συνέχεια ὁ κ. Μπούρας παρακολουθεῖ τὸν ἱστορικὸ βίον τῆς Μονῆς, ἀναλύοντας τὰ οικονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ δεδομένα κάθε ἐποχῆς ἕως καὶ τὸ 19ο αἰ., τὰ ὁποῖα σχετίζει πάντα μὲ τὴ σύγχρονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα.

Ἄλλὰ τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Νέας Μονῆς, ὅπου γίνεται ἡ τεκμηρίωση, ἡ περιγραφή καὶ ἡ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῶν διαδοχικῶν ἀλλοιώσεων καὶ ἐπὶ μέρος καταστροφῶν ποὺ ἔχουν δώσει τῇ σημερινῇ μορφῇ στὸ κτίριο. Μὲ τὰ θετικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ὀδηγεῖται στὴν ἀποκατάσταση—ἀπολύτως πειστικῇ—τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα τοῦ χαμένου σήμερα ἀρχικοῦ τροῦλλου, μὲ τὴν ἰδιορρυθμία, ὅτι εἶχε ἑννέα πλευρές. Στὶς ἀποκαταστάσεις αὐτὲς τὸν βοηθοῦν σπάνιες γιραβοῦρες καὶ μοναδικὲς φωτογραφίες ἀμέσως μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1881.

Στὴ συνέχεια σχολιάζονται, μὲ τρόπο ἐξαντλητικὸ, τὰ τυπολογικά, μορφολογικά καὶ κατασκευαστικὰ ζητήματα τοῦ κτιρίου, κεφάλαιο πολύτιμο ποὺ προετοιμάζει τὰ τελικὰ συμπεράσματα.

Μετὰ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση ὅλων τῶν θεωριῶν ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ ὡς τώρα, γιὰ τὸν τυπολογικὸ χαρακτηρισμὸ καὶ τὴν καταγωγή τοῦ τύπου, προχωρεῖ στὴν ἔνταξη τοῦ καθολικοῦ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς μέσης βυζαντινῆς ἐποχῆς, κατὰ τρόπο πρωτότυπο, προσφέροντας ἀκριβέστερο χαρακτηρισμὸ καὶ μιὰ νέα καὶ ἀπόλυτα πειστικὴ θεωρία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς Νέας Μονῆς. Ἡ πρωτοτυπία τῶν ἀπόψεων τοῦ κ. Μπούρα μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ στὰ ἐξῆς σημεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ μοναδικότητα τοῦ περικεντροῦ αὐτοῦ κτιρίου στὸν τρόπο ποὺ χειρίζεται τὶς μικρὲς θολωτὲς κατασκευὲς ποὺ γεφυρώνουν τὶς γωνίες, ὅταν θέλουν νὰ στηρίξουν μιὰ ὀκταγωνικὴ ἀνωδομὴ πάνω σὲ τετράγωνη βάση. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο διαφέρει ἡ Νέα Μονὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα ὀκταγωνικοῦ τύπου μεγαλύτερα ἑλλαδικὰ κτίρια, ὅπως ὁ "Όσιος Λουκάς, τὸ Δαφνὶ καὶ ἄλλα. Διαφέρει ὅμως καὶ στὴν ἀπουσία τῶν τεσσάρων κεραιῶν ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς σταυροειδεῖς αὐτοὺς ναοὺς. Ἴσως στὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἐπισημανθεῖ ἐμφαντικότερα ἢ στενότερη σχέση τῆς Νέας Μονῆς μὲ τοὺς μονόχωρους ναοὺς μὲ τροῦλλο, μὲ τοὺς ὁποίους τὴν συνδέουν μορφολογικὰ ὄχι μόνον ἡ ἀνάλογη διαμόρφωση τοῦ ἐνιαίου χώρου, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα ὁ ὑψηλὸς καὶ πλατὺς τροῦλλος. Ἀκόμη πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι πρῶτος ὁ G. Millet, διαφωνώντας μὲ τοὺς συγχρόνους του, ἀπέδιδε σὲ διαφορετικὴ καταγωγή τοῦ τύπου τὶς διαφορὲς Νέας Μονῆς καὶ Ὁσίου Λουκά, τὶς ὁποῖες ἐπίσης πρῶτος αὐτὸς εἶχε ἐπισημάνει, ἐνῶ οἱ ἄλλοι τὶς ἀπέδιδαν σὲ ὑποθετικὴ ἐξέλιξη τοῦ τύπου μέσα στὸ χρόνο. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποδέχεται ὁ κ. Μπούρας, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἀποσυνδέει πολὺ σωστὰ τὸν τύπο τῆς Νέας Μονῆς ἀπὸ τὶς γενετικὲς συνάψεις μὲ ἀρμενικὲς ἢ γεωργιανὲς ἀρχιτεκτονικὲς μεθόδους. Ἡ ἐξω-βυζαντινὴ αὐτὴ σύνδεση εἶχε γίνῃ ἤδη ἀπὸ τὸν Strzygowski, στὰ πλαίσια τῆς γενικῆς του θεωρίας γιὰ τὴν πρωταρχικὴ σημασία τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ ἔπειτα εἶχε ξεχαστεῖ. Τελευταῖα, ὅμως, ὀρισμένοι ξένοι μελε-

τητές (Mango κ.βλ.) ξαναθυμήθηκαν τις παλιές αυτές θεωρίες, οι οποίες μετά τις αναλύσεις του κ. Μπούρα ἀχρηστεύονται όριστικά. Ἐπισημαίνεται ἀκόμη ἡ μοναδικότητα τῆς χρήσης στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ συστήματος τῶν διπλῶν κιονίσκων πού παραστέκουν σέ δύο ἐπάλληλες σειρές τις παραστάδες σέ καθαρά διακοσμητική λειτουργία· τὸ σύστημα ἀποδίδεται στοῦ κωνσταντινοπολίτικο πρότυπο τοῦ ναοῦ.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα σημεῖα στοῦ ὁποῖο ἀνοίγει νέους δρόμους ἡ ἔρευνα τοῦ κ. Μπούρα εἶναι ἀκριβῶς ἡ σωστή κατὰ τὴ γνώμη μου ἐπίσημανση τοῦ προτύπου τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς, τὴν ὁποῖαν ἐπέτυχε μὲ τὴν ἀπλούστατη ἀλλὰ προφανῆ ἐρμηνεία ἐνὸς κειμένου πού εἶχε ὡς τώρα παρερμηνευθεῖ. Ἰπάρχει δηλαδὴ γραπτὴ «ἀρχαία παράδοση» ὅτι οἱ ἱδρυτὲς τῆς μονῆς, διάλεξαν ὡς πρότυπο : «ἀπὸ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους τοὺς μικροὺς, ἤγουν τὸν μικρότερον ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων» στὴν Πόλη. «Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς γύρευαν ἓνα μικρὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἄσχετο μὲ τὸ μεγάλο πεντάτρολλο ὁμώνυμο ναὸ — καὶ δὲν τὸν εὔρισκαν, γιατί δὲν ὑπάρχει καὶ δὲν ὑπῆρξε. Ἡ νέα ἐρμηνεία εἶναι ὅτι τὸ κείμενο ἀντιδιαστέλλει ἀπλῶς τὸ μικρότερο ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, δύο κτιρίων πού πρέπει νὰ ἀνῆκαν στοῦ ἴδιο συγκρότημα, τὸ γνωστὸ Ἀποστολεῖον, πού κατεδάφισεν ὁ Μωάμεθ ὁ Κατακτητῆς. Ὁ μικρότερος αὐτὸς ναὸς ἦταν τὸ διπλανὸ αὐτοκρατορικὸ μαυσωλεῖο, πού εἶχε κτίσει ὁ Κωνστάντιος. Ἡ ταύτιση αὐτὴ γίνεται πειστική, ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ μὲ ἄλλα παράλληλα μνημεῖα καὶ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ἄλλων κειμένων. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀποστολείου ἦταν κτίριο περίκεντρο, θολωτὸ — «σφαιροειδῆς καὶ κυκλικὸς ὁ σύμπας οὗτος ναὸς» κατὰ τὸν Μεσαρίτη — ὅπως εἶναι καὶ ἡ Νέα Μονὴ (κυκλικὸς = πολυγωνικός). Ἐξάλλου, ἐὰν ἡ ταύτιση τοῦ προτύπου εἶναι σωστὴ, τότε καὶ τοῦ μαυσωλείου ἡ μορφή φωτίζεται ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς Χίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τις εἰδικότερες τεχνικὲς συσχετίσεις, ἐπισημαίνεται τὸ γενικότερης σημασίας γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη, ἀλλὰ μαρτυρημένο πιά φαινόμενο, τῆς πρωτότυπης ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀναβίωση τοῦ τύπου ἐνὸς κτιρίου τῆς Ἰσπερης Ἀρχαιότητας — φαινόμενο πού ταιριάζει μὲ τὸ κλασικιστικὸ καὶ ἀναγεννητικὸ πνεῦμα τῆς ἐπίσημης τέχνης τοῦ 11ου αἰώνα. Ἡ μαρτυρία τῆς Νέας Μονῆς προσθέτει τώρα ἓνα καίριο παράδειγμα στὶς σχετικὰ λίγες γνωστὲς ἀρχιτεκτονικὲς μαρτυρίες τοῦ εἴδους αὐτοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ παράλληλο φαινόμενο στὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς, ὅπου τὰ παραδείγματα εἶναι ἀφθονότερα καὶ περισσότερο μελετημένα (βλ. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὲς «ἀναγεννήσεις» καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ., περ. Δ', τ. Ε', 1969, σ. 247-274).

Μὲ ἀνάλογη προσοχὴ παρουσιάζονται καὶ τὰ ἄλλα σημαντικὰ βυζαντινὰ κτίρια τῆς μονῆς, τὸ πρόσκτισμα τοῦ καθολικοῦ, ἡ μεγάλη στέρνα, ἡ τράπεζα,

ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ, οἱ μεταγενέστεροι ναῖσκοι, τὰ ἀμυντικὰ ἔργα καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ κτίσματα.

Τὰ ἀφθονα προσωπικὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, καὶ πλῆθος σωστῆς φωτογραφίης τεκμηριώνουν, πλουτίζουν καὶ φωτίζουν τὸ κείμενο. Τὸ βιβλίον γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν γλυπτικὴν τῆς Νέας Μονῆς ἔχει πιά γραφεῖ καὶ δημοσιευθεῖ ἐλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, καὶ μποροῦμε νὰ προβλέψομε ὅτι θὰ ἀποτελέσει γιὰ πολλὰ χρόνια πηγὴ καὶ γιὰ ἄλλες μελέτες καὶ σὲ ἄλλες περιοχὰς καὶ σὲ ἄλλες τέχνες.

Θὰ εὐχόμεσθε αὐτῆς τῆς ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς στάθμης βιβλία γιὰ τὴν βυζαντινὴν τέχνην νὰ ἔβλεπαν συχνότερα τὸ φῶς στὸν τόπον μας, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀνάλογον φροντίδα γιὰ τὴν ἀψογὴ τυπογραφικὴ παρουσίαση.